

Stanisława Wilmańska-Sosnowska *

ZRÓŻNICOWANIA

W PRZESTRZENNYM UKŁADZIE HANDLU DETALICZNEGO ŁODZI

- WYNIKI BADAŃ

1. UWAGI WSTĘPNE

Rozwój miast związany ze wzrostem liczby mieszkańców oraz terytorium powoduje zmiany w przestrzennym układzie działalności handlowej. Proces tworzenia nowych relacji między handlem a innymi elementami infrastruktury miasta zmienia proporcje wyposażenia w urządzenia handlowe. Dokonyjącym się w przestrzeni miasta przemianom społeczno-ekonomicznym powinien towarzyszyć proces ewolucji handlu odpowiadający tym przemianom oraz umożliwiający osiągnięcie rozwoju działalności handlowej mogącej sprostać zróżnicowanym i zmieniającym się (wraz z rozwojem miasta) funkcjom poszczególnych fragmentów jego przestrzeni. Stanowi to jeden z podstawowych warunków kształtowania prawidłowego, harmonijnego rozwoju - uzyskania tzw. ładu przestrzennego, zmierzającego do "optymalnego kształtowania i wykorzystania przestrzeni oraz racjonalnego rozmieszczenia sił wytwórczych w ścisłym powiązaniu z procesami rozwoju społeczno-gospodarczego"¹.

* Dr, adiunkt w Katedrze Obrotu Towarowego UŁ.

¹ Por. K. S e c o m s k i, Polityka społeczno-gospodarcza. Zarys teorii, Warszawa 1978, s. 320.

2. CEL I ZAŁOŻENIA METODYCZNE BADAŃ

Celem badań², których niektóre wyniki zawiera niniejsze opracowanie, było ustalenie, czy przeobrażenia w strukturze przestrzennej Łodzi (wywołane rozwojem ludnościowym, terytorialnym, zmianami w systemie komunikacji), jakie nastąpiły w tym mieście w latach 1970-1980, wywołały adekwatne zmiany w przestrzennym układzie działalności handlowej.

Szczegółowe pytania badawcze zmierzały do uzyskania odpowiedzi na następujące kwestie:

- jakie przemiany zaszły w handlu detalicznym Łodzi w analizowanym czasie i czy są one racjonalne, biorąc pod uwagę potrzebę dostosowywania się handlu do zmieniającej się struktury funkcjonalno-przestrzennej miasta;

- czy proces przemian w handlu detalicznym zmierza do osiągnięcia adekwatnego dostosowania rozmieszczenia placówek handlowych do zapotrzebowania poszczególnych rejonów miasta, wynikającego z ich charakteru i pełnionych funkcji;

- czy różnice w wyposażeniu poszczególnych części obszaru miasta w placówki handlowe są wynikiem odmienności pełnionych przez nie funkcji, czy rezultatem działania innych przyczyn;

- czy zmiany w przestrzennym układzie handlu detalicznego są związane z przekształceniami struktury branżowej handlu detalicznego i czy są one prawidłowe, biorąc pod uwagę różny charakter zaspokajanych potrzeb, racjonalność ekonomiczną i szeroko rozumianą efektywność społeczną.

Zdając sobie sprawę, że nieodzownym warunkiem prowadzenia badań przestrzennych jest posiadanie odpowiednio szczegółowego przekroju analitycznego rozpatrywanego obszaru, dla którego możliwe jest uzyskanie niezbędnych informacji statystycznych³, przyjęto

² Wyniki, które zawiera niniejsze opracowanie, są rezultatem badań prowadzonych w ramach seminarium magisterskiego w latach 1979-1982, będących kontynuacją wcześniejszych zainteresowań autorki zawartych w pracy: Handel na tle struktury społeczno-gospodarczej Łodzi, "Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego" 1977, seria III, z. 12.

³ Na ten podstawowy warunek badań przestrzennych sensu stricto wskazuje m. in. K. D z i e w o ņ s k i, Zagadnienie integracji kartograficznej i

podział miasta na tzw. rejony urbanistyczne, gwarantujące dostateczną precyzję rozważań⁴.

Większość danych statystycznych w tym szczególnym ujęciu uzyskano gromadząc własne pierwotne informacje dotyczące lokalizacji szczegółowej sklepów oraz podstawowych parametrów ich działalności (powierzchni sklepowej, wielkości zatrudnienia, rozmiarów sprzedaży). Wybór do analizy roku 1970 i 1978 podyktowany był możliwością uzyskania danych dotyczących liczby ludności pochodzących z 2 kolejnych spisów powszechnych w przyjętym przekroju przestrzennym miasta.

Analizę rozmieszczenia placówek handlu detalicznego przeprowadzono w ujęciu 2 głównych grup towarowych, przyjmując za kryterium podziału częstotliwość i charakter zaspokajanych potrzeb. Wyodrębniono zbiór sklepów sprzedających artykuły codziennego zapotrzebowania, który określono jako sieć podstawową⁵, oraz zbiór placówek prowadzących sprzedaż artykułów okresowego i sporadycznego zakupu (tzw. problemowych), nazwany siecią ponadpodstawową.

Zasadniczym problemem metodycznym w badaniu rozmieszczenia handlu detalicznego w przestrzeni jest dobór syntetycznej miary oceny relacji między funkcjonowaniem jednostek sprzedaży a rejonem ich działania. Relacje te można ująć badając proporcjonalność rozmieszczenia (szczególnie w odniesieniu do sieci podstawowej, w tym z artykułami żywnościowymi) bądź określając nasilenie koncentracji działalności handlowej. Do scharakteryzowania relacji pierwszego rodzaju zastosowano metodę tzw. względnego współczynnika proporcjonalności⁶, która umożliwia ocenę wyposażenia a-

statystycznej w badaniach geograficznych, "Przegląd Gospodarczy" 1965, z. 4.

⁴ Rejon urbanistyczny stanowi podstawową jednostkę urbanistyczną stosowaną w pracach planistycznych przez Miejską Pracownię Urbanistyczną w Łodzi. Od 1970 r. liczba tych jednostek na obszarze miasta jest niezmienna i wynosi 90 rejonów.

⁵ Podział handlu detalicznego na sieć podstawową i ponadpodstawową stosuje m. in. M. K l o c, Handel detaliczny w aglomeracjach. Kryteria kształtowania sieci, "Opracowania i Materiały IHWiU" 1978, nr 167, s. 47. Podział ten zastosowała autorka niniejszej publikacji we wcześniejszej pracy, której wyniki są podstawą porównań. Por. S. K a c p r z a k-W i l m a ŋ s k a, Handel na tle struktury...

⁶ Metoda ta była opracowana w Instytucie Handlu w Budapeszcie i opisana przez K. K o n k o ł o w i c z, Kierunki i struktura inwestycji w miej-

nalizowanych rejonów (części miasta) w placówki w powiązaniu z efektami ich działania w postaci wielkości realizowanej sprzedaży, z uwzględnieniem liczby obsługiwanej ludności. Zaletą tej miary jest prostota, a zarazem stosunkowo precyzyjne uchwycenie relacji między wielkościami ilustrującymi rozmiary realizowanego popytu i warunkami jego zaspokajania w poszczególnych rejonach.

Do pomiaru zjawiska zróżnicowania przestrzennego handlu detalicznego zastosowano także zestaw klasycznych wskaźników, odzwierciedlających nasycenie i funkcjonowanie jednostek handlowych (tzw. wskaźniki sieciowe i eksploatacyjne). W zestawie tym uwzględniono powierzchnię i zatrudnienia na 1000 mieszkańców, sprzedaż na 1 mieszkańca, na 1 zatrudnionego oraz na 1 m² powierzchni sklepowej.

Przy ocenie dyslokacji przestrzennej handlu detalicznego dokonano typologii rejonów urbanistycznych według pełnionych funkcji. Wyodrębniono 4 obszary ułożone koncentrycznie w stosunku do centrum miejskiego, które nazwano umownie strefami. Zachowując kierunek, zgodnie z którym następuje zmiana tych funkcji - od centrum miasta ku jego granicom administracyjnym, strefy te nazwano: śródmiejską, wokółśródmiejską, osiedli mieszkaniowych i peryferyjną.

3. WYNIKI BADAŃ

Przeprowadzone badania wykazały, że przemiany w handlu detalicznym Łodzi w analizowanym czasie zmierzały w 2 głównych kierunkach. Pierwszy z nich zaznacza się dążeniem do uzyskania wyższego poziomu rozwoju handlu. Uwidacznia się to w poprawie ogól-

skim handlu detalicznym do roku 1990, "Biblioteka IHW" 1975, nr 119. Podstawą metody jest relacja $W_p = \frac{P}{S}$, gdzie W_p to względny współczynnik proporcjonalności, $P = \frac{P_r : P_m}{L_r : L_m}$, $S = \frac{S_r : S_m}{L_r : L_m}$, gdzie p oznacza powierzchnię sklepową placówek rejonu, P_m - powierzchnię sklepową wszystkich placówek miasta, S_r - sprzedaż w sklepach rejonu, S_m - sprzedaż w sklepach miasta, L_r - liczbę ludności rejonu, L_m - liczbę ludności miasta.

nych wskaźników charakteryzujących zaangażowane czynniki wytwórcze handlu Łodzi na tle innych miast Polski w roku 1980 w porównaniu z rokiem 1970⁷. Drugi kierunek związany z alokacją czynników wytwórczych handlu w przestrzeni miasta nie pozwala na stwierdzenie równie korzystnych przemian.

Dokonującym się przeobrażeniom społeczno-ekonomicznym w układzie przestrzennym Łodzi nie towarzyszyły dostatecznie silne procesy ewolucyjne działalności handlowej w kierunku osiągnięcia adekwatnego rozwoju przestrzennego handlu, mogącego sprostać ilościowo i jakościowo nowym potrzebom. W rezultacie rozmieszczenie handlu detalicznego Łodzi w mniejszym zakresie jest funkcją popytu ludności, w większym zaś - związane z innymi czynnikami, głównie z charakterem i stopniem zainwestowania miejskiego oraz układem komunikacyjnym⁸. Zależność tę stwierdzono w badaniach dotyczących roku 1970, a potwierdzenie tej zależności dla roku 1979 jest niepokojące z uwagi na silne procesy koncentracji ludności Łodzi w dawnych obszarach peryferyjnych w związku z budową osiedli mieszkaniowych. Stwierdzone zjawisko występuje nie tylko w handlu detalicznym Łodzi, co potwierdzają podobne badania prowadzone w Warszawie i Krakowie⁹.

Konsekwencją wspomnianej zależności jest duża nierównomierność w rozmieszczeniu przestrzennym jednostek handlu detalicznego Łodzi, co jest widoczne przede wszystkim w nadmiernym uprzywilejowaniu centralnej części miasta (śródmiejskiej), przy jednoczesnym znacznym niedoinwestowaniu pozostałych obszarów. Dotyczy to całego handlu detalicznego (co jest zrozumiałe), w tym sieci skle-

⁷ Przy wyraźnym dystansie rozwoju handlu detalicznego Łodzi na tle innych miast, w roku 1970 ogólne relacje charakteryzujące handel detaliczny Łodzi w 1980 r. są bardzo korzystne. Powierzchnia sklepów uspołecznionych na 1000 mieszkańców (356 m²) była niższa tylko od analogicznego wskaźnika dla Warszawy (377 m²), a znacznie wyższa niż w Krakowie (290 m²), Poznaniu (329 m²) czy Wrocławiu (343 m²). Liczba ludności na 1 punkt sprzedaży była w Łodzi w roku 1980 najniższa wśród dużych miast Polski (z wyjątkiem Poznania) i wynosiła 203, podczas gdy w Warszawie 214, w Krakowie 209, Wrocławiu 205, w Poznaniu 191.

⁸ Zależność ta została omówiona w pracy: S. K a c p r z a k-W i l m a n s k a, Handel na tle struktury..., s. 88.

⁹ Por. H. S z a w ł o w s k a, Przestrzenne zróżnicowanie sieci handlu detalicznego w miastach, "Opracowania i Materiały IHWiU" 1980, nr 240, s. 121; A. S z r o m n i k, System punktów sprzedaży detalicznej. Analiza przestrzenno-ekonomiczna, tamże, 1979, nr 189.

pów z artykułami codziennego zakupu. Nie kwestionując potrzeby koncentracji działalności handlowej w centrum miasta, można sądzić, że powinna ona dotyczyć przede wszystkim określonego rodzaju sieci, głównie placówek oferujących artykuły sporadycznego i okresowego nabywania. Nie powinno natomiast występować nadmierne grupowanie w obszarze centrum placówek handlowych z artykułami codziennego zakupu¹⁰.

Stwierdzona zmniejszająca się dominacja śródmieścia w omawianym zakresie jest tendencją występującą nie tylko w handlu Łodzi. Potwierdzają to przemiany dokonujące się w handlu detalicznym innych miast Polski¹¹. Jednakże tempo tych przemian w handlu detalicznym Łodzi jest znacznie wolniejsze, co powoduje m.in. że centrum handlowe Łodzi koncentruje relatywnie dużą część sieci detalicznej ogólnomiejskiej w porównaniu z innymi ośrodkami¹².

Konsekwencją wysokiej koncentracji punktów sprzedaży detalicznej w śródmieściu są znaczne dysproporcje między nim a pozostałymi obszarami w zakresie nasycenia placówkami handlowymi. Różnice te są tylko w pewnej mierze uzasadnione odmiennymi funkcjami poszczególnych obszarów miasta w całokształcie procesów społeczno-ekonomicznych zachodzących w całej jego przestrzeni. Trudno jednak w pełni uzasadnić nadmierne różnice rosnące w miarę oddalania się od centrum poszczególnych rejonów miasta, a także we-

¹⁰ W roku 1970 udział strefy śródmiejskiej wynosił: w liczbie sklepów - 33,1%, w powierzchni - 36,5%, sprzedaży - 42,8%. W roku 1978 odpowiednio: 26,4%, 31,9%, 37,8%. W sieci detalicznej placówek z artykułami codziennego zakupu (podstawowej) udział strefy śródmiejskiej w 1970 r. wynosił: w liczbie sklepów - 23,7%, w powierzchni sklepowej - 24,3%, w wielkości sprzedaży - 30,0%. W roku 1979 odpowiednio: 17,8%, 18,0% i 21,1%. W zakresie sieci placówek handlowych z artykułami sporadycznego i okresowego zakupu koncentracja strefy śródmiejskiej jest najwyższa. W 1970 r. udział tej strefy w liczbie sklepów wynosił 48,3%, w powierzchni sklepów - 49,1%, w wartości sprzedaży - 51,0%. W 1978 r. odpowiednio: 40,5%, 47,3%, 53,2%.

¹¹ O ile w 1972 r. obszar śródmieścia w Łodzi gromadził 36,0% powierzchni sklepowej miasta i 29,5% sklepów, a w Warszawie 43,0 i 29,5%, to w 1978 r. proporcje dla Łodzi wynosiły 34,7% i 31,1%, a dla Warszawy 40,4% i 26,6% (por. H. S z a w ł o w s k a, *Przestrzenne zróżnicowanie...*, s. 32).

¹² Z uzyskanych wyników dla roku 1978 wynika, że centrum handlowe Łodzi realizowało 34,9% sprzedaży handlu ogólnomiejskiego. Ilustracją kształtowania się tego zjawiska w Krakowie może być fakt, że udział Starego Miasta - centralnego rejonu Krakowa - wynosił w 1975 r. 22,6% ogółu sprzedaży. Por. A. S z r o m i k, *Modelowanie przestrzennych układów działalności handlowej w miastach*, Kraków 1982, s. 169.

wnątrż rejonów w zakresie realizacji potrzeb o charakterze podstawowym, zwłaszcza w zakresie sklepów ogólnospożywczych.

Największe niedostosowanie handlu detalicznego do popytu wyrażonego liczbą ludności przejawiają obszary stanowiące strefę osiedli mieszkaniowych, zwłaszcza nowo budowanych, znajdujących się w znacznym oddaleniu (7-10 km) od centrum miasta. Najbardziej dynamiczny rozwój tych obszarów (w sensie ludnościowym i terytorialnym)¹³, głównie kosztem strefy peryferyjnej o najniższym stanie infrastruktury handlowej¹⁴, przy niewielkich możliwościach inwestycyjnych nie poprawi sytuacji w zakresie wyposażenia handlu w największych pod względem liczby ludności i powierzchni obszarach osiedli mieszkaniowych¹⁵.

Ograniczenia inwestycyjne przy silnej presji społecznej do uruchamiania najbardziej niezbędnych placówek handlowych powodują preferowanie sklepów podstawowych (głównie żywnościowych), co stwarza niebezpieczeństwo zachwiania proporcji w strukturze rzeczowej sieci detalicznej całego miasta¹⁶.

Znaczne zróżnicowanie potencjału usługowego handlu między poszczególnymi obszarami miasta, które w badanym czasie uległo powiększeniu, powoduje zjawisko nadmiernego przeciążenia sieci sklepów podstawowych i ponadpodstawowych w najbardziej niedoinwestowanych handlowo obszarach, tj. w strefie osiedli mieszkaniowych i peryferyjnej. Widać to zwłaszcza w wysokim wskaźniku sprzedaży

¹³ Udział strefy osiedli mieszkaniowych w ogólnej liczbie ludności Łodzi zwiększył się z 59% w 1970 r. do 65,1% w 1978 r.

¹⁴ Różnice w wyposażeniu handlu między strefą śródmiejską a peryferyjną są znaczne. Obrazuje je dobrze wskaźnik powierzchni sklepów ogólnospożywczych na 1000 mieszkańców. Wynosił on w 1970 r. dla strefy peryferyjnej 68 m², a dla śródmiejskiej - 116 m², przy średniej dla miasta - 77 m². W 1979 r. wielkości te wynosiły odpowiednio: 91 m², 153 m² i 94 m².

¹⁵ Wskaźnik powierzchni sklepowej na 1000 mieszkańców w branży ogólnospożywczej w strefie osiedli mieszkaniowych wynosił w 1970 r. 68 m², a w 1978 r. - 83,4 m². Odnosząc te wielkości do wcześniej podanych relacji ogólnomiejskich i strefy śródmiejskiej, widzimy, że rozbieżności w tym zakresie są znaczne.

¹⁶ Najczęściej jako prawidłową przyjmuje się strukturę rzeczową handlu, gdy udział sieci podstawowej w całości powierzchni sklepowej stanowi 55-60% (por. J. D i e t l, Warunki utworzenia i zasady funkcjonowania centralnego ośrodka handlowego Łodzi, "Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego" 1970, seria III, z. 31). W 1970 r. udział ten wynosił w Łodzi 50,5%, w 1978 r. - 52,8%.

z 1 m² powierzchni sklepowej przy jednocześnie niewysokim wskaźniku sprzedaży na 1 mieszkańca¹⁷.

Daleko idące niedostosowanie poziomu zainwestowania handlu w poszczególnych rejonach Łodzi w stosunku do obsługiwanej ludności z wyjątkiem śródmieścia potwierdziła analiza współczynnika proporcjonalności powierzchni sprzedażowej, określającego prawidłowości relacji wyposażenia w sieć sklepów w stosunku do obsługiwanego potencjału demograficznego. Można zaobserwować jego silne zróżnicowanie przestrzenne i branżowe¹⁸. W przypadku sieci podstawowej (szczególnie ogólnospożywczej) jest on najwyższy, co wyraża dążenie do uzyskania stanu równowagi, ale mimo to zróżnicowanie przestrzenne poziomu współczynników jest znaczne.

Analiza współczynników przyciągania umożliwiła uchwycenie zjawiska proporcjonalności odpływu (przepływu) funduszu nabywczego ludności poszczególnych rejonów w stosunku do możliwości sieci handlowej danego obszaru. Pozwoliła także wydzielić rejony tradycyjnie najsilniej przyciągające siłą nabywczą i ich skorelowanie z układem komunikacyjnym miasta. Na podstawie analizy tego wskaźnika wyciągnięto także wniosek, że nawet w zakresie sieci podstawowej (w tym ogólnospożywczej) dogodność położenia sklepu dla nabywcy nie zawsze oznacza bliskie jego położenie w stosunku do miejsca zamieszkania¹⁹.

Uzyskany z konfrontacji dwóch współczynników, względny współczynnik proporcjonalności o charakterze syntetycznym pozwolił ustalić zakres niedoinwestowania pod względem powierzchni handlowej, a zatem przeciążenia w stosunku do realizowanych utargów i liczby obsługiwanej ludności. W świetle analizy tego wskaźnika widoczne jest przestrzenne ukształtowanie się rejonów pełniących

¹⁷ W 1978 r. wskaźnik sprzedaży z 1 m² powierzchni sklepów ogólnospożywczych w osiedlach mieszkaniowych wynosił 83 tys. zł i był o 8% wyższy niż średnia dla Łodzi oraz o 23% wyższy niż dla śródmieścia. W 1970 r. wskaźnik ten dla obszaru osiedli mieszkaniowych był o 8% niższy niż średni dla Łodzi i o 45% niższy niż w śródmieściu.

¹⁸ Biorąc pod uwagę powierzchnię handlu detalicznego ogółem, w strefie śródmiejskiej przewyższenie w stosunku do liczby mieszkańców w niektórych rejonach wynosi od 3 do 8,5 razy. W strefie wokółśródmiejskiej przewyższenie jest 1,5-7-krotne. W strefie osiedli mieszkaniowych 3/4 rejonów nie osiągnęło stanu równowagi.

¹⁹ Potwierdzają to rejony, dla których współczynniki proporcjonalności powierzchni są bliskie 1, a współczynniki przyciągania - bardzo niskiej wartości.

funkcje ośrodków dzielnicowych i międzyosiedlowych, a także potwierdzenie pogłębiających się dysproporcji między rejonem centralnym a pozostałymi obszarami miasta²⁰.

4. UWAGI KOŃCOWE

Przeprowadzona analiza ze względu na uzyskaną dezagregację danych ma znaczną wartość poznawczą dającą możliwość formułowania szczegółowych wniosków i tez. Szczegółowość analizy pozwala na uzyskanie istotnych przesłanek podejmowania bieżących decyzji lokalizacyjnych (dokonywania weryfikacji i niezbędnych korekt w funkcjonowaniu sieci istniejącej) oraz efektywnego planowania perspektywicznego, dotyczącego nie tylko handlu detalicznego, ale także innych rodzajów działalności usługowej.

Stanisława Wilmańska-Sosnowska

DIFFERENTIATION OF SPATIAL NETWORK OF RETAIL TRADE IN ŁÓDŹ

- RESEARCH FINDINGS

The article presents the findings of the studies aiming at determination of the scale and directions of changes in spatial distribution of retail trade in Łódź over the years 1970-1980. Detailed analysis of retail stores in their branch cross-section has revealed that evaluation processes in distribution of trade activity do not correspond with socio-economic transformations occurring in the city's space. This concerns, among others, the phenomenon of an increasingly bigger number of housing districts, mainly on the outskirts of the city. Continued (although diminishing over time) heavy

²⁰ Zróżnicowanie to jest bardzo wysokie. Np. różnice między strefą śródmiejską a peryferyjną w przypadku wskaźnika urbanistycznego powierzchni sklepowej na 1000 mieszkańców są 8-krotne, natomiast w przypadku zatrudnienia na 10 000 mieszkańców - 10-krotne. Dla porównania: w miastach angielskich wskaźnik urbanistyczny dla centrum jest średnio 2-krotnie wyższy niż na peryferiach. Por. R. N. Percival, Shopping Centres in Britain, "Journal of the Town Planning Institute" 1965, No. 8.

concentration of the trade network in the city's centre goes beyond its typically urban functions, especially in the sphere of the so-called "primary" trade, including trade in foodstuffs. Underdevelopment of the trade network in the remaining parts of the city, especially in residential districts produces numerous unfavourable consequences dislocating the effective functioning of the big urban organism.